

BADIIY ASAR STRUKTUR POETIKASI BORASIDA ILMIY IZLANISHLAR: NAZARIY ASOSLAR, YONDASHUVLAR

Mutallibxo'jayeva Salomatxon Mutalibxon qizi Farg'ona davlat uiversiteti
Adabiyotshunoslik: o'zbek adabiyoti mutaxassisligi 1-bosqich talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada badiiy asar struktur poetikasining ilmiy izlanishlari va tahlil metodlarini ko'rib chiqiladi. Maqolada badiiy asarlarning shakli, tuzilishi, kompozitsiyasi va ma'nosi o'rtasidagi o'zaro bog'lanishlar tahlil qilinadi. Struktur poetika asarlarni nafaqat uning tashqi shakli, balki uning ichki tizimi orqali ham tushunishga qaratilgan ilmiy yo'nalish bo'lib, bu jarayonda shakl va mazmunning integratsiyasi, kompozitsion tuzilish va tilning estetik roli muhim o'rin tutadi.

Kalit so'zlar: Badiiy asar, struktur poetika, formalizm, strukturalizm, poststrukturalizm, dekonstruktsiya, asar kompozitsiyasi, til va shakl, V. Shklovskiy, R. Jakobson, R. Bart, T. Todorov, M. Baxtin, Julia Kristeva, B. Karim, A. Rasulov, D. Quronov, psixoanalitik tahlil, intertekstualizm, badiiy matn, shakl va mazmun, estetik yondashuv.

Badiiy asar struktur poetikasi — badiiy asarning shaklini, tuzilishini, kompozitsiyasini va o'zaro bog'lanishini o'rganish bo'yicha nazariy va amaliy izlanishlar sohasidir. Bu ilmiy yo'nalish, asar va uning tili, kompozitsiyasi, syujeti va personajlar o'rtasidagi murakkab aloqalarni tahlil qilishga asoslanadi. Struktur poetika, asar ichidagi formal va mazmuniy elementlarning o'zaro integratsiyasini o'rganadi, bunda asar mazmunining shakli bilan qanday bog'langani va shaklning ma'no yaratishdagi roli o'rganiladi. Shu sababli, badiiy asar struktur poetikasining ilmiy tadqiqotlari adabiyotshunoslikda muhim o'rin tutadi va u adabiy tanqid, estetika, tilshunoslik va psixologiya kabi sohalar bilan chambarchas bog'liqdir. Struktur poetika asarlarning formal jihatlar va ularning mazmuniy qatlamlari o'rtasidagi munosabatlarni o'rganishga qaratilgan. Shu bilan birga, bu sohada

asarlarning kompozitsiyasiga, syujetining tashkil topishiga, personajlar tizimiga va tiliga alohida e'tibor qaratiladi. Struktur poetikaning ilmiy asoslarini shakllantirgan bir qator ilmiy yondashuvlar mavjud bo'lib, ular asarlarning formal tuzilishi, uning qismlari o'rtasidagi mantiqiy bog'lanishlar va badiiy ifodaning estetik xususiyatlariga qaratilgan.

Formalizm va strukturalizm. Badiiy asar struktur poetikasining rivojlanishiga katta hissa qo'shgan asosiy ilmiy yo'nalishlardan biri formalizmdir. Formalistlar adabiy asarni uning tashqi shakli, kompozitsiyasi, til va uslubiga asoslanib tahlil qilishga e'tibor berishgan. Ushbu yondashuvda asar mazmuni ikkinchi darajali ahamiyatga ega deb qaraladi, asar tarkibidagi formal elementlarning o'zaro aloqasi, ularning kompozitsion tuzilishi o'rganiladi. Rossiya formalistlari, ayniqsa Viktor Shklovskiy, Boris Eixenbaum va Roman Jakobson badiiy asarlarning strukturalarini tahlil qilishda muhim izlanishlar olib bordilar. Ularning asarlari asarlarning poetik tuzilishiga, uslubiy vositalar va san'atchilik texnikalarining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishga qaratilgan.

Strukturalizm esa badiiy asarni ko'proq tizim sifatida ko'rib chiqadi, uning qismlari o'rtasidagi o'zaro aloqalarni, ma'no yaratish jarayonini tahlil qiladi. Klod Lévi-Stross, Roland Barthes va Tzvetan Todorov kabi olimlar strukturalistik yondashuvni rivojlantirganlar. Strukturalizm badiiy asarlarni nafaqat uning tashqi strukturasini, balki uning ichki mantiqiy va semantik tizimini ham o'rganishga yo'naltiradi.

Poststrukturalizm va dekonstruktsiya. Poststrukturalizm esa struktur poetikaga yangi yondashuvlarni kiritdi. Bu yondashuv asarlarning strukturasini doimiy va qat'iy tizim sifatida emas, balki uzluksiz o'zgaruvchan va ochiq tizim sifatida ko'rib chiqadi. Jacques Derrida ning dekonstruktivizm yondashuvi, asarlarni tahlil qilishda uning matnining izchil emasligi, ma'no va tushuncha o'zgaruvchanligini ta'kidladi. Poststrukturalizm asarlarning shaklini va tuzilishini notekis va o'zgaruvchan sifatida tushunib, bu tuzilmalarning o'zaro bog'lanishini izohlashga harakat qildi.

Структур poetika haqida ilmiy tadqiqotlar olib borgan olimlar. Viktor Shklovskiy (1893–1984) Rossiya formalizm maktabining yetakchi vakillaridan biri sifatida badiiy asar strukturasi tahlil qilishda asosiy yondashuvlarni ishlab chiqdi. Uning "San'atni tekislash" (1917) asarida asar tuzilishining shakliy jihatlariga e'tibor qaratilgan. Shklovskiy san'atni "ko'zni ochish" va "oddiy ko'rishning yangicha tarzini yaratish" deb ta'riflagan. U badiiy asarlarni, asosan, san'atning estetik vositalari orqali tahlil qilishni tavsiya etdi va uning so'z va tasvir orqali qurilgan strukturasi o'rgandi.

Roman Jakobson (1896–1982) strukturalizmni rivojlantirishda muhim rol o'ynadi. U badiiy asarni lingvistik jihatdan tahlil qilishda yangi metodologiyalarni ishlab chiqdi. Jakobsonning fikriga ko'ra, badiiy asarda til va struktura o'rtasida chuqur aloqalar mavjud bo'lib, har bir adabiy asar o'zining shakliy elementlari orqali ma'no yaratadi. U asar tilining, xususan, fonologik, sintaktik va semantik elementlarini o'rganishga e'tibor qaratgan.

Roland Barthes (1915–1980) strukturalist tahlil usullarini yanada rivojlantirib, poststrukturalizmga o'tishni boshlagan. Uning "Badiiy matnlar" (1970) asarida, asarning tuzilishini uning tili orqali ko'rish zarurligini ta'kidlab, matnning o'zgaruvchanligini va uning ochilishi jarayonini o'rgandi. Barthes "avtorlik o'limi" va "o'quvchining vazifasi" kabi tushunchalarni ilgari surdi, bu esa asar strukturasi faqat muallif tomonidan emas, balki o'quvchi tomonidan ham yaratilishini anglatadi.

Tzvetan Todorov (1939–2017) strukturalist adabiyotshunoslikning boshqa yetakchi vakili bo'lib, u badiiy asarni tasvirlashda syujet va kompozitsiyaning roli haqida keng fikrlar bildirdi. Todorovning "Badiiy adabiyotning strukturalari" (1966) asarida, asar tuzilishini o'rganish orqali uning strukturalarini va qanday qilib ma'no yaratish jarayonini tahlil qilish zarurligini ta'kidlagan. U badiiy asarning struktural aspektlarini aniq belgilashga intildi.

Badiiy asar strukturasi o'rganishdagi yangi yondashuvlar bugungi kunda postmodernizm, intertekstualizm, feminist tahlil va psixanalitik usullarning

qo'llanilishi orqali yanada boyidi. Mixail Baxtinning dialektik va geteroglosiya tushunchalari, Julia Kristevaning intertekstualizmga oid nazariyalari, shuningdek Freyd va Lakanning psixoanalitik yondashuvlari asarlarning strukturasini yangi jarayonlar sifatida tushunishga imkon beradi. Bu yondashuvlar, asarlarni faqat uning formasi orqali emas, balki uning o'zaro aloqalari va kontekstual bog'liqligi orqali o'rganishga qaratilgan.

O'zbek adabiyotshunosligida ham struktural metod, strukturalizm yo'nalishlari haqida bir qator izlanishlar olib borilgan. Bahodir Karimning "Ruhiyat alifbosi" nomli adabiy-ilmiy maqolalar to'plamining uchinchi faslida struktural metod va struktur poetika haqidagi qarashlarini bayon etadi. Oliming ta'kidlashicha, struktural poetika matndagi barcha elementlarni bir butunlikda ko'radi, ularning o'zaro aloqasini o'rganadi. Olim ushbu kitobida, asosan, fransuz etnografi Klod Levi-Stross va olim Rolan Bartlarning struktur analiz, strukturalizm to'g'risidagi ilmiy g'oyalarining mazmunini tushuntirib beradi.

Abdug'ofir Rasulov "Badiiylik — bezavol yangilik" asari strukturalizm haqida g'arb olimlarining qarashlari, asarlarning strukturasini o'rganishga qaratilgan yondashuvlar va metodologiyalarning ahamiyatini tushunishga yordam beradi. Rasulov badiiy asarlarning tarkibiy tuzilishini, ya'ni uning shaklini, mazmunini va uslubini bir butunlikda ko'rib chiqish kerakligini ta'kidlaydi. Badiiy asarlarning shakli faqat tashqi ko'rinish emas, balki uning mazmunini yaratishda ham muhim rol o'ynaydi, degan fikrni ilgari suradi. U strukturalizmni badiiy asarni barcha elementlarining o'zaro aloqasi orqali tahlil qilish yondashuvi deb ta'riflaydi. Rasulov, strukturalizmning asosiy vakillari — Roman Jakobson va Claude Lévi-Strauss kabi olimlarning ishlaridan ham foydalangan. Ularning asarlari orqali badiiy asarning strukturasini chuqurroq tahlil qilish mumkinligini ko'rsatadi. Lekin Rasulov badiiy asarning shakliy jihatlarini tushunishda strukturalizmning yondashuvi cheklanganligini ham tan oladi va bu yo'nalishda yangi metodologiyalarni talab qiladi.

Adabiyotshunos olim Dilmurod Quronov o'zining "Adabiyotshunoslikka kirish" kitobida immanent tahlil metodlari qatorida struktur tahlilga ham to'xtalib o'tadi. Bundan tashqari D.Quronov boshchiligida tuzilgan "Adabiyotshunoslik lug'ati"da ham strukturalizm haqida asosiy tushunchalar bayon qilingan.

Badiiy asar struktur poetikasi — bu asarlarning shakli, tuzilishi, til va kompozitsiyasini o'rganish orqali ularning ma'no yaratish jarayonlarini tahlil qilishni maqsad qilgan ilmiy yo'nalishdir. Ushbu sohada olib borilgan ilmiy izlanishlar, asarlarning strukturasini nafaqat uning tashqi shakli, balki ichki mantiqiy tizimi orqali ham tushunishga imkon beradi. Formalizm, strukturalizm, poststrukturalizm va dekonstruktsiya kabi yondashuvlar adabiy asarlarni tahlil qilishda yangi metodologik imkoniyatlarni yaratdi. Viktor Shklovskiy, Roman Jakobson, Roland Barthes, Tzvetan Todorov kabi olimlar badiiy asar strukturasini o'rganishda o'z hissalarini qo'shib, adabiyotshunoslikda bu sohaning rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatdilar. Ularning ilmiy izlanishlari asarlarning estetik qiymatini, uning til va shakl orqali ma'no yaratish jarayonini anglashga yordam berdi.

Bugungi kunda struktur poetikaning ilmiy tadqiqotlari, asarlarning intertekstual, psixoanalitik yondashuvlar orqali yanada boyib, yangi tahlil metodlarini taklif etmoqda. Bu yondashuvlar nafaqat badiiy asarlarning tashqi tuzilishini, balki uning o'zgaruvchan va ko'p qatlamli ma'no shakllarini o'rganishga imkon beradi. Shunday qilib, badiiy asar struktur poetikasini o'rganish, adabiyotshunoslikda asarlarning chuqurroq anglashiga va ularning zamonaviy kontekstda qanday shakllanganini tushunishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

•Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. –Т.: Академнашр, 2013. 286-б.

- Карим Б. Рухият алифбоси. – Т.: Фафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2018. 193-б.
- Расулов А. Бадийлик - безавол янгилик. - Т.: Шарқ, 2007. - Б.
- Холбеков М. Структур адабиётшунослик. – Т. 2014
- Шкловский В. О теории прозы. 1982 .
https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://philologos.narod.ru/shklovsky/prose1983.htm&ved=2ahUKEwjJnO_RsOuJAxVeKBAIHdxVHp8QFnoECBoQAQ&usg=AOvVaw29pUXqUIN1gshcvTP_iltN